

1.3 Психологічний вплив для одержання вірогідної доказової інформації

Психологічний вплив у розслідуванні злочинів обумовлено природою, цілями й задачами слідчих дій. Він створює умови для отримання від осіб, на яких його спрямовано, вірогідної доказової інформації про факти і події, що цікавлять слідство, забезпечує необхідну дію на осіб, які приховують правду або дають неправдиві свідчення.

Розглядаючи питання одержання вірогідної доказової інформації за допомогою психологічного впливу, на наш погляд, треба дати тлумачення цим термінам. Пізніше розумітимемо осіб, призначених до хибного сприйняття сутності питання, що може поставити під сумнів правомірність такого впливу (його мети й змісту).

У тлумачних словниках «вірогідна» інформація розкривається як надійна, як така, що не викликає сумнівів.

Сьогодні у теорії існують два види інформації — матеріальна та ідеальна. Поняття інформації тлумачиться широко, а саме: 1) повідомлення про що-небудь; 2) відомості, що є об'єктом зберігання, опрацювання і передачі; 3) відомості про навколишній світ і проєкти, що в ньому протікають, які сприймаються людиною або спеціальними пристроями; 4) повідомлення, що знайомлять зі станом справ, станом чого-небудь; 5) відомості, що передаються людям усним, письмовим або іншим способом (за допомогою умовних сигналів, технічних засобів тощо).

З цього можна зробити висновок, що вірогідна доказова інформація — це відомості про щось, що відбувається в нав-

колишньому світі, які відповідають дійсності та одержані слідчим у процесі його пізнавальної діяльності під час розслідування кримінальної справи. При цьому способи припинення і передачі цієї інформації не мають значення. Для використання ж її в доказуванні вона має бути одержана лише з визначених законом джерел і передана зазначеними в законі способами.

Інформацію, звичайно, можна одержати й іншим шляхом, наприклад, у результаті проведення оперативно-розшукових заходів, проте, по-перше, цей шлях є допоміжним і орієнтуватися треба перш за все на слідчі дії, а по-друге, інформація, одержана поза слідчими діями, не використовується в юридичному доказуванні, а якщо й використовується, то лише за наявності суворо визначених умов.

Необхідно зазначити, що закон передбачає лише загальні правила збирання доказової інформації, які не можуть забезпечити достатню ефективність цього процесу. Тут виникає потреба у їх конкретизації, деталізації, що можливо зроби в умовах розробки і застосування науково-технічних засобів і тактичних прийомів на досудовому суді.

Психологічний вплив, що застосовується під час проведення певних слідчих дій, не є вимагання «потрібних» для слідчого свідчень. Тактичні прийоми психологічного впливу, якщо вони правильно застосовуються, мають вибіркову дію — лише стосовно осіб, яким важко відтворити сприйняте раніше, або згадати забуті факти, або тих, які дають навмисно неправдиві свідчення або відмовляються від дачі свідчень. Тут психологічний вплив є корисним і цінним — він сприяє одержанню від допитуваного вірогідної доказової інформації.

У першому випадку такими надійними прийомами психологічного впливу є відновлення асоціативних зв'язків шляхом нагадування або збудження слідів афектів, викликаних раніше і зафіксованих у підсвідомості емоцій, моторних реакцій, образів, відтворення обстановки сприйняття; зняття розподільності уваги шляхом її акцентування; активізація установок і емоційно-вольової сфери тощо. Ефективність таких прийомів психологічного впливу є досить високою.

У вивчених нами спеціально 200 кримінальних справах через неспроможність свідків дати свідчення про сприйняття ними раніше факти повністю або у окремих деталях після застосування названих вище прийомів психологічного впливу на 85,6 % випадків повно і найбільш вірогідно відповіли на поставлені запитання і лише трохи більше 14 % свідків так і не змогли відновити у пам'яті і розповісти про обставини і деталі подій, що відбулися. До речі, у цих випадках майже завжди умови сприйняття були досить утрудненими.

Розглядаючи варіанти неправди свідків, треба наголосити, що її мотиви бувають різноманітними. Найрозповсюдженішими серед них, як стверджує О.Р. Ратінов, є страх перед покаранням і бажання уникнути його наслідків для себе і дия своїх близьких [10]. Крім того, мотивами неправди можуть бути страх перед розголошенням, громадським осудом і сором від усвідомлення аморальності та протиправності свого вчинку; прагнення приховати співучасників і осіб, причетних до злочину; страх перед помстою з боку захищавлених осіб; зв'язок розслідуваної події з інтимною стороною життя обвинуваченого; впевненість обвинуваченого в неможливості розкриття злочину. Іноді неправдливі свідчення викори-

пов'язані з розладом душевного стану допитуваного. Більш тяжкий злочин. Неправдливі відомості можуть бути створюються для визнання себе винним, щоб приховати ще більшу тяжкість злочину. Неправдливих свідчень у процесі одержання доказової інформації, без винятку говорять усі криміналісти: і практики, і вчені.

Не можна не погодитись з думкою А.В. Дутова про те, що у процесі встановлення істини у справі доводиться не лише допомагати у відтворенні фактів, але й домагатися зміни завідомо неправдивих свідчень [5]. Тут судово-психологічні методи впливу створюють умови для одержання від усіх осіб правдивої та повної інформації про факти і події, що цікавлять слідство і суд, забезпечують необхідну дію на осіб, які навмисно приховують правду від слідства і суду, дають неправдиву інформацію.

Доповнюючи викладене вище, наведемо слова В.Є. Далина, який зазначає, що «вкриття у вчиненні злочини та неправдивості свідчень, недобросумлінності поведінки невіддільне від розслідування і є тією його частиною, яка, власне, і є психологічним впливом» [38].

Долаючи намагання дати неправдливі свідчення, слідчий повинен пам'ятати і застосовувати для одержання адекватної доказової інформації лише законні, морально-етичні принципи психологічного впливу. Звертаючись до почуттів допитуваного, слідчий має знати, що вплив виключно на почуття допитуваного є ризикованим через те, що виникає ризиком реалізації ймовірності отримати неправдливі свідчення під впливом, наприклад, страху, злості або інших негативних чинників.

Якщо особа обрала позицію протистояння, дає неправдивий свідчення, то певний, позитивний результат для одержання вірогідної доказової інформації може дати лише такий тактичний прийом психологічного впливу як стимулювання позитивних якостей особи, яка бере участь у справі.

У процесі проведення окремих слідчих дій їх учасники (свідки і потерпілі) попереджаються про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих свідчень, що певним чином впливає психологічно на цих осіб і в багатьох випадках (за результатами проведених нами бесід зі свідками і потерпілими) дає позитивні результати, тобто спонукає їх відмовитись від наміру дати неправдиві свідчення і, не приховуючи нічого, розповісти про відомі їм факти.

Для боротьби з неправдою при розслідуванні злочинів у деяких країнах використовуються поліграфи, що одержали назву «лай-детекторів» — розпізнавачів (викривачів) неправди. Фахівцями визнано, що цей прилад (поліграф) створює на високому науково-технічному рівні. За його допомогою надійно виявляються емоційні реакції будь-якої людини на основі фізіологічних змін в організмі, але він не діє на ту соціальну структуру, оскільки психологічні, соціальні якості та прояви людини не мають закономірних кореляцій. Між тим, деякі криміналісти пропартують ідею, згідно з якою за допомогою поліграфа можна фіксувати фізіологічні реакції, що дозволяють визначити правдивою чи неправдивою є інформація. Це можна встановити за коливаннями кров'яного тиску, частотою пульсу, компонентами крові, рухом м'язів тіла людини, біотоками мозку, електропровідніс-

то шкіри та іншими біологічними показниками людського організму, притаманними кожній живій людині, пов'язаними зі специфікою її життя. Працівники слідства мають усвідомлювати і завжди пам'ятати, що ці прилади не можуть і не повинні використовуватись як засоби одержання беззаперечних доказів. Цю думку підтримують й усі українські вчені-юристи.

Розглядаючи питання про одержання адекватної доказової інформації за допомогою психологічного впливу у процесі розслідування, слід звернути увагу на те, що цей вплив досягається певним чином також і за допомогою науково-технічних засобів. Це питання заслуговує на спеціальний аналіз.

Влучною є думка Д.О. Турчина відносно того, що одержання інформації на попередньому слідстві з використанням науково-технічних засобів і прийомів є найефективнішим способом завдяки тому, що він має активні, вищі форми пізнання. Використовуючи технічні засоби, суб'єкт пізнання не «знімає», не збирає інформацію, а добуває її. Виконуючи організоване і цілеспрямоване дослідження особи, яка піддає істинну, примушує предмети матеріального світу передавати інформацію, яку часто-густо вони приховують від чутливості пізнання людини [39].

У Кримінально-процесуальному законі містяться норми, які дозволяють застосовувати технічні засоби при розслідуванні злочинів. Так, у статтях 85 і 114 КПК України передбачено конкретні дії, які має право виконувати слідчий із застосуванням науково-технічних засобів, і конкретні долатки до протоколів слідчих дій, що з'являються внаслідок вико-

ристання цих науково-технічних засобів. Поряд з цим, наголосуючи на важливості фіксації доказової інформації за допомогою науково-технічних засобів, законодавчо введено також і дозвіл на фотографічний спосіб фіксації результатів пред'явлення для впізнання як людей, так і предметів (ст. 175 і 176 КПК), виміри, фотографування, складання планів і креслень під час огляду, відтворення обстановки і обстанови (ст. 191, 194 і 195 КПК). І як найважливіші, та такі, що вимагають додаткових гарантій, на думку законодавця, засоби фіксації доказової інформації як звукозапис, кінозйомка і відеозапис, виділені в окремі статті (85¹ і 85² КПК), в яких порядок застосування науково-технічних засобів найдетальнішим чином регламентовано. Тобто застосування науково-технічних засобів прямо допускається законом. Але тут виникає лише одне принципове питання, яке вже багато років дискутується у вітчизняній літературі, а саме: питання про критерії допустимості застосування науково-технічних засобів [40].

Ці питання потребує обов'язкового вирішення, оскільки в умовах науково-технічного прогресу створюються нові засоби, що так чи інакше використовуються у кримінальному судочинстві, а це спричиняє виникнення процесуальних перешкод при використанні результатів їх застосування, яке не забезпечено законодавчою підтримкою. Не вдаючись у полеміку, пропонуємо власну концепцію допустимості застосування науково-технічних засобів, яка полягає в тому, що при використанні всіх засобів на попередньому слідстві або в суді можуть виникнути джерела доказів або додатки до них, що мають доказове значення у зв'язку з приналежністю до

конкретного з них, обов'язково має передбачатись у відповідних статтях Кримінально-процесуального кодексу. У зв'язку з цим необхідно наголосити, що в його нормах мають бути зазначені навіть не конкретні науково-технічні засоби, а властивості процесу, для яких ці засоби використовуються і за допомогою яких можуть бути одержані джерела доказів або додатки до них (наприклад, фотографування, кінозйомка, звукозапис, виготовлення зліпків, відбитків тощо).

Очевидно, що за таких умов буде практично припинено шлях у кримінальне судочинство для науково неспроможних і таких, що не відповідають принципу повноти, всебічності і об'єктивності, науково-технічних засобів.

Проте ця проблема має ще один аспект, який, не впливаючи на загальну допустимість застосування науково-технічних засобів, вимагає вивчення для розробки правильної тактики їх застосування і одержання у результаті цього надійних і адекватних результатів. Йдеться про те, що застосування науково-технічних засобів у ході розслідування має певний психологічний вплив на учасників слідчих дій. Під час допиту свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених використання магнітофона, відеоматніфона, кінокамери не лише дозволяє фіксувати свідчення, але й створювати певний психологічний клімат, що впливає певним чином на психологію допитуваного, змушує його замислюватися над тим, як саме поводитись, чи варто говорити неправду. Ми поділяємо думку М.С. Строговича стосовно того, що застосування звукозапису для закріплення показань обвинуваченого та питання ним своєї вини для попередження його можливого наміру змінити свої свідчення в суді, порушує принцип об'

науково-технічні засоби для забезпечення надійності та об'єктивності фіксації, не знижуючи разом з тим активності та цілеспрямованості своєї пошукової роботи.

Одним з технічних засобів, що широко використовуються у процесі розслідування, є фотоапарат. Саме він застосовується майже повсюдно під час проведення огляду місця події та інших слідчих дій. Ретельно виконана фотозйомка у подальшому полегшує роботу з доказами, а сам процес фотграфування належним чином впливає на психологію як учасників процесу, так і присутніх на ньому осіб. Іноді мають місце факти, наприклад, що злочинець залишається на місці вчинення злочину або повертається і спостерігає за перебігом огляду, діями слідчого, застосуванням науково-технічних засобів, зокрема, фотоапарату, який викликає у нього думку відносно того, що його буде викрито. Не лише застосування фотоапаратури, а й звукозапису, відозапису та кінозйомки дають певні позитивні результати. Вважаємо правильною думку І.Є. Биховського, що підтверджує наші спостереження: «Застосування технічних засобів з дійсно науковим сумлінням підвищує рівень авторитету слідчого та оперативного працівника в очах учасників слідчої дії та інших осіб, які беруть у ньому участь або присутні при цьому, створює впевненість, що винні будуть засуджені покарані... Мешканці села стояли на відстані, уважно спостерігали-чи за діями слідчого, який не квапився, ретельно досліджував місце крадіжки з магазину, місцевість, фотограпували об'єкти, здійснював необхідні виміри, робив зліпки з сліду знарядь зламів та сліду ніг, тобто, діяв за усіма правилами слідчої роботи на місці події. По закінченні огляду, коли

ективності [13]. Слід зазначити, що у слідчій практиці набуло поширення застосування магнітофона для закріплення займатися збиранням довідок, характеристик та направлення різних запитів. Тобто застосуванням магнітофона нетивно впливає на психологію слідчого. Такий синдром по-чуття виконаного завдання слідчого дуже важко зняти і необхідно пам'ятати та розуміти, що звукозапис звичайно є надійним і об'єктивним засобом фіксації свідчень, але не є гарантією від дачі неправдивих свідчень або від можливої відмови від даних раніше свідчень.

Аналізуючи результати негативного впливу при застосуванні науково-технічних засобів на психологію слідчого, треба зазначити, що нерідко сам факт застосування їх слідчим або за його дорученням фахівцем (наприклад, під час огляду місця події) створює психологічне підруття для не-дбагої та непродуманої фіксації обставин та її деталей у протоколі. Тому може статися так, що у протоколі слідчим фіксується одне, а на фотознімках відбито інше, майже не пов'язане із записами у протоколі, що позбавляє слідчий огляд пізнавальності, утруднює використання його резуль-татів у доказуванні. Слідчий зобов'язаний застосовувати

слідчий розпочав проводити допити, до нього несподівано звернувся один із мешканців села, який визнав свою провини і віддав вкрадені речі. На запитання про мотиви визнання провини він відповів, що бачив з якою ретельністю працював слідчий на місці події, і зрозумів, що злочин неминує бути розкритим» [33].

Цим наочним позитивним прикладом, коли серйозним та сумлінним ставленням до виконання службового обов'язку слідчий вплинув на психологію вкрадача, у результаті чого і було розкрито злочин.

Суттєву допомогу надає застосування технічних засобів під час такої слідчої дії як обшук. Сам факт попередження про відповідальність обшукуваної особи, а потім і застосування пошукових приладів впливає на її психологію і у багатьох випадках спонукає її добровільно видати приховані речі, цінності та предмети.

Поряд з використанням науково-технічних засобів для пошуку і фіксації доказів, позитивний результат від психологічного впливу при їх застосуванні отримують й при інших слідчих діях. Наприклад, вмикання магнітного запису під час допиту із зафіксованими на плівці свідченнями співвчасників, свідків, потерпілих, пред'явлення фотознімків з місця події, яке може вплинути на психологію осіб, що приховують правду, і викликати у них почуття переконання, що вони будуть викриті, і спонукати їх таким чином до правдивих свідчень. З викладеного вище робимо висновок, що застосування і використання результатів науково-технічних засобів та пред'явлення доказів, викликають такий психологічний вплив, який може широко використовуватись слідчими в системі та-

ктивних прийомів збирання доказової інформації та опитування нею в доказуванні у кримінальних справах. Слід наголосити, що крім логічного впливу (коли особа бачить і чує представлений їй незастережний факт із застосуванням науково-технічних засобів і розуміє, що вона викрита). Певний ефект має і емоціональний вплив, яким не можна нехтувати. Такий вплив є корисним для встановлення істини завдяки тому, що особа визнає свою дійсну вину, що у свою чергу впливає на психологію й інших осіб, які не визнають своєї вини або дають неправдиві свідчення у справі.

Важливо наголосити, що застосування науково-технічних засобів у процесі розслідування злочинів може мати позитивний психологічний вплив на осіб, які беруть участь у справах, лише тоді, коли вони будуть застосовуватись у рамках закону, а це означає, що застосування криміналістичної техніки має ґрунтуватися на нормах кримінально-процесуального закону, якими регламентовано зазначені дії, з точним дотриманням процесуальної форми.